

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ ТА ПИТАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ІНОЗЕМНИХ КОМПАНІЙ

13 січня 2010 року Апеляційний суд міста Києва виніс постанову у кримінальній справі № 1-33/2010, якою було підтверджено, що Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом, тобто злочином, передбаченим ч. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України, а також статтю II Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, ратифікованою УРСР ще 22 липня 1954 року¹.

Постанова стала актом величезної юридичної і громадянської ваги, поставивши крапку у правових спекуляціях на тему «Чи був Голодомор геноцидом?» та підсумувавши десятиліття відданої праці юристів, науковців, правозахисників, представників української діаспори та всіх небайдужих до найколосальнішої трагедії українського народу ХХ століття.

Проте хоча судом було встановлено і об'єкт злочину – «безпеку існування частини української групи», і об'єктивну сторону – тобто, перелік дій, механізмів і способів, за допомогою яких планомірно вчинявся геноцид, і поіменно названо деяких основних суб'єктів-організаторів цього жадливого злочину: Сталіна Й. В., Молотова В. М., Кагановича Л. М., Постишева П. П., Косіора С. В., Чубаря В. Я. і Хатаєвича М. М. – та доведено, що вони з прямим умислом і спеціальною метою здійснювали планомірне знищення української національної групи², далеко не всі питання, пов'язані із правовими наслідками Голодомору, є вирішеними.

---

¹ Постанова Апеляційного суду міста Києва у кримінальній справі за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–33 роках від 13 січня 2010 року // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. – С. 377–415.

² Там само.

Коментуючи постанову Апеляційного суду на брифінгу 14 січня 2010 року та пізніше 15 січня, тодішній голова СБУ Валентин Наливайченко зазначав, що «Служба безпеки спільно з МЗС України планують з'ясувати, кому і куди за кордон постачалося конфісковане у ті роки в Україні збіжжя, встановити компанії, корпорації та уряди, які отримували “комерційний зиск” від злочинних дій тодішньої комуністичної верхівки з конфіскації майна населення України»¹, оскільки «отримана інформація в подальшому може стати підставою для позовів до цих компаній з метою отримання компенсаційних виплат тим, хто постраждав від Голодомору 1932–33 років», а таких, «що пережили Голодомор і постраждали від нього, на сьогодні в Україні проживають сотні тисяч людей»².

Кримінальну справу, порушену за фактом вчинення в Україні геноциду, було закрито у зв'язку зі смертю осіб, які за висновком органу досудового слідства були організаторами його вчинення. Як впливає з постанови суду, голод в Україні у 1932–1933 роках був наслідком низки кумулятивних послідовних і спланованих дій, які нерозривно пов'язані: маючи, крім основної мети знищення непокірного українського селянства, так само ідеологічні та економічні цілі, радянський уряд потребував грошей на здійснення проекту індустріалізації³, і тому, надмірно підвищуючи річні плани хлібозаготівель, як-от 25 жовтня 1932 року, коли вони зросли в десять разів⁴, і відбираючи все наявне зерно у вже голодуючих селян за допомогою терору, арештів, репресій і розстрілів, продавав великі кількості зерна за кордон⁵.

¹ Повідомлення Прес-центру СБУ від 14 січня 2010, оприлюднене на офіційному веб-сайті СБУ // http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=96799&cat_id=96714&mustWords=.

² Пострадавшие от Голодомора могут претендовать на компенсацию от Германии и других стран ЕС // Львівська газета on-line, редакційна стаття від 15.01.2010 (пер. рос. мовою, україномовна версія недоступна) // http://infoforum.ru/inostrannaya_pressa/postradavshie_ot_golodomora_mogut_pretendovat_na_kompensaciyu_ot_germanii_i_drugih_stran_es/.

³ *Ивницкий Н.* Голод 1932–33 гг.: Кто виноват? (По документам «Кремлёвского архива») // Голодомор 1932–33 рр. в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наукова конференція, Київ, 9–10 вересня 1993 р.: матеріали / [відп. ред. С. Кульчицький]; Національна академія наук України, Інститут історії України. – С. 43.

⁴ Постанова Апеляційного суду міста Києва у кримінальній справі за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках від 13 січня 2010 року // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. – С. 381.

⁵ Там само. – С. 402–403. Так, зокрема, в абзаци з підзаголовком «Злочин геноциду в Україні» підтверджується також речовими доказами – документами, що свідчать про здійснення експорту збіжжя з країни в 1932–1933 роках», наводяться дані про кораблі, що в січні–грудні 1932 року та 1933 року вивозили зерно з України за кордон, а також план вивозу з РСР експортних вантажів у 3-му кварталі 1932 року.

Чи знали іноземні компанії, які купували українське зерно в СРСР, що в Україні голод? Чи можемо ми вважати їх мовчазними співучасниками радянського уряду у скоєнні українського геноциду 1932–1933 років? І якщо так, то чи можливо нині притягнути їх до відповідальності згідно з нормами міжнародного або національного права?

У цьому зв'язку як перший крок доцільно розглянути теоретичний вимір можливості притягнення іноземних національних та транснаціональних корпорацій (ТНК) до відповідальності за порушення прав людини, і, зокрема, за український Голодомор 1932–1933 років.

МОЖЛИВІСТЬ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ІНОЗЕМНИХ НАЦІОНАЛЬНИХ КОМПАНІЙ ТА ТНК ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ЗАГАЛОМ І ЗА ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ ЗОКРЕМА

Перше застереження, яке варто зробити в контексті відповідальності іноземних національних і транснаціональних корпорацій за порушення прав людини у міжнародно-правовому аспекті, це те, що на сьогодні транснаціональні корпорації суб'єктами міжнародного права не є, на відміну від держав, міжнародних міждержавних організацій, а також індивідів у контексті індивідуальної кримінальної відповідальності за вчинення міжнародних злочинів¹. Тож логічно припустити, що на сьогоднішньому етапі їхнього розвитку міжнародно-правова відповідальність ТНК можлива лише в контексті відповідальності одного зі згаданих суб'єктів.

Тому ми спробуємо за методологією американського вченого Стівена Ратнера² проаналізувати, чи можливо застосувати, «підвести» під транснаціональні корпорації нинішні концепції відповідальності держав чи індивідів (при цьому свідомо не торкаючись питання відповідальності міжнародних організацій, оскільки це предмет окремого дослідження). Для цього із суто аналітичною метою (бо на практиці вони, звичайно, фактично нероздільні) скористаємося поділом

¹ Crawford J. The System of International Responsibility // The Law of International Responsibility. Oxford Commentaries on International Law / Ed. by James Crawford, Alain Pellet and Simon Olleson, assist. editor Kate Parlett. – Oxford University Press, 2010. – P. 17–18.

² Ratner S. R. Corporations and Human Rights: A Theory of Legal Responsibility // The Yale Law Journal. – Vol. 111. – No 3 (Dec. 2001). – P. 489.

правил з міжнародної відповідальності на «первинні» та «вторинні», який запровадила Комісія міжнародного права ООН (ILC), працюючи над проектом Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, де первинні правила – це ті, що встановлюють обов'язки суб'єктів щодо дотримання норм міжнародного права, а вторинні – ті, що безпосередньо регулюють відповідальність держав у разі порушення ними обов'язків, передбачених первинними правилами¹.

Первинні правила

Говорячи про захист прав людини в контексті поведінки транснаціональних корпорацій загалом та спроби перенесення первинних правил для держав на корпорації, як зазначає С. Ратнер, ми одразу ж наражаємось на майже непереборний аргумент про те, що сама концепція прав людини виникла як щось, що мало б захищати маленьку людину від держави², тобто права людини як такі існують у вертикальному, а не горизонтальному вимірі, у відносинах між індивідом і кимсь незрівнянно сильнішим за нього. Це по-перше. А по-друге, низка прав людини за своєю природою є такою, що обов'язок їхнього захисту та забезпечення лягає лише на структури, які виконують ексклюзивно державні функції, як, наприклад, забезпечення дотримання процесуальних прав людини в рамках кримінального процесу³.

Спробувавши опонувати цим аргументам, варто зазначити, що, враховуючи роль і значення транснаціональних корпорацій у світі, людина є так само нерівною і мало захищеною перед ТНК, оскільки, враховуючи їхню природу, людина має навіть порівняно з державою набагато менше можливостей позиватися проти ТНК, захищаючи свої права проти них. Отже, певна концептуальна «вертикальність» прав людини була б збережена навіть у разі поширення на ТНК певних

¹ Див.: *David E. Primary and Secondary Rules in The Law of International Responsibility // The Law of International Responsibility. Oxford Commentaries on International Law / ed. by James Crawford, Alain Pellet and Simon Olleson, assist. editor Kate Parlett. – Oxford University Press, 2010. – P. 27–28; Ratner S. R. Corporations and Human Rights: A Theory of Legal Responsibility // The Yale Law Journal. – Vol. 111. – No 3 (Dec. 2001). – P. 489–490.*

² *Ratner S. R. Op. cit. – P. 540–541.*

³ *Ibid. – P. 493.*

первинних правил, які наразі діють щодо держав. А крім того, як це випливає з другої частини аргументу, наведеного вище, існують і ті права, які не належать до ексклюзивної сфери регулювання держави, а отже, можуть захищатись і в разі їх порушення проти ТНК. Наприклад, екологічні – право на здорове і безпечне довкілля.

Говорячи про первинні правила в контексті обов'язку не вчиняти геноцид, не змовлятися, не підбурювати до його вчинення і не бути співучасником у геноциді, Конвенція ООН 1948 року про запобігання злочину геноциду і покарання за нього у статті VI адресує цей обов'язок державам і індивідам (і при цьому англomовний оригінальний текст містить термін «private individuals», що лінгвістично, а, як наслідок, і юридично було б хибним перекладати як «приватних осіб» і розширювально тлумачити як такий, що охоплює і юридичних осіб)¹. Аналізуючи аргумент про те, що Конвенцією не передбачається відповідальність юридичних осіб, тобто ні національних, ні транснаціональних корпорацій, у контексті саме українського геноциду варто згадати, що ця Конвенція була ратифікована УРСР лише 1954 року, і на підставі цього існували намагання поставити правомірність згадуваної вище постанови Апеляційного суду м. Києва у справі про геноцид під сумнів. У світлі сучасного міжнародного права і кримінального законодавства України такі намагання є безпідставними і неспроможними². Як пояснюється у самому рішенні суду, за ч. 2 ст. 7 Європейської конвенції 1950 року про захист прав людини й основоположних свобод заборона зворотної дії кримінального закону в часі не застосовується, коли особу карають за дію чи бездіяльність, що на момент її вчинення хоча і не була формально закріплена як злочин, проте становила кримінальне правопорушення відповідно до загальних принципів права, визнаних цивілізованими

---

¹ Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide // The UN Genocide Convention. A Commentary. Oxford Commentaries on International Law / Ed. by P. Gaeta. – Oxford University Press, 2009. – P. 545–548.

² Див. інформаційне повідомлення на офіційному сайті СБУ «Суд Історії не знає строку давності» // http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=96900&cat_id=96899&mustWords=, та коментар на це повідомлення в газеті «День» № 6, 19 січня 2010 проф. В. А. Василенка, розміщений на тій самій електронній сторінці.

націями¹. Це положення було підтверджене і практикою Міжнародного Суду Справедливості ООН, бо згідно з його рішенням у справі *Barcelona Traction* обов'язок не чинити геноцид і визнавати його протиправним (в оригіналі – «outlawing») належить до обов'язків *erga omnes*², а «принципи, на яких базується Конвенція, є принципами, що визнаються цивілізованими націями як обов'язкові для держав навіть без жодних конвенційних зобов'язань» (консультативний висновок МСС щодо *Reservations to the Convention on Genocide*³).

Отже, говорячи про адресатів обов'язку не вчиняти геноцид уже не за статтями Конвенції як такої, а виходячи з принципів міжнародного права, визнаних цивілізованими націями, на яких вона базується, Міжнародний Суд Справедливості ООН як адресатів цього обов'язку знову називає лише держави. Розроблена МСС концепція обов'язків *erga omnes*, які виникають щодо дотримання норм *jus cogens* і дають право будь-якій державі позиватися за порушення обов'язку, що існує щодо всієї міжнародної спільноти, так само стосується тільки держав.

Тож підбиваючи підсумки нашого аналізу юридичної ситуації щодо первинних правил з міжнародної відповідальності, зазначимо, що безспірно зв'язаними обов'язком не вчиняти геноцид на своїй території і жодним чином не долучатися до його вчинення на території інших держав на сьогодні є лише держави, і при цьому вони мають обов'язок імплементації норм щодо заборони геноциду у внутрішнє законодавство та покарання фізичних осіб, які його вчиняють, або видачі їх міжнародним судам. І таким чином обов'язок фізичних осіб не вчиняти геноцид ніби опосередковується через міжнародно-правові обов'язки держав.

Питання про можливе аналогічне «опосередкування» через держави відповідальності ТНК за порушення прав людини як таких загалом, і за вчинення геноциду зокрема ми розглянемо, аналізуючи вторинні правила з міжнародно-правової відповідальності.

---

¹ Див.: Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_004; Постанова Апеляційного суду м. Києва (див. посилання 1 на с. 188).

² *Barcelona Traction, Light and Power Company Limited (Belgium v. Spain)* ICJ Reports 1966, p. 32, paras. 33, 34.

³ *Reservations to the Convention on Genocide* 1951 ICJ Reports. 15, 23.

Ці правила міжнародної відповідальності містяться у Статтях про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння (*Articles on State Responsibility for Internationally Wrongful Acts*), розроблених Комісією міжнародного права ООН¹, і вони дадуть нам змогу відповісти на питання, чи існують у загальних нормах міжнародного права механізми, які б дозволили говорити про опосередковану через держави якщо не відповідальність, то хоча б можливість виправлення ситуації, заподіяної порушенням прав людини ТНК.

Після цього ми перейдемо до спеціальних норм міжнародного права щодо відповідальності саме за геноцид, які містяться у Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, і перевіримо, чи можливе застосування цих механізмів конкретно у випадку такого грубого порушення прав людини, як геноцид, яким був Голодомор 1932–1933 років в Україні.

Говорячи про загальний режим міжнародної відповідальності, виокремимо механізми, за якими потенційно за посередництва держави можна притягти до відповідальності транснаціональну корпорацію–порушницю прав людини. Їх два: перший – це концепція так званого приписування («*attribution*») актів приватних структур державі; другий – концепція співучасті².

Подібно до можливої третьої опції, для надпотужних транснаціональних корпорацій, які розташовані у державах з неефективним, слабким чи корумпованим урядом, де ТНК перебирають на себе частину функцій, які за нормальних обставин були б публічними, коли доходить до грубих порушень прав людини, можливі спроби доведення, що тут держава діяла як агент транснаціональної корпорації, і транснаціональна корпорація ніби віддавала накази державі³. Проте остання концепція швидше підходить для випадків порушень прав людини у країнах, що розвиваються. Що ж до геноциду

¹ *Articles on State Responsibility for Internationally Wrongful Acts // The Law of International Responsibility. Oxford Commentaries on International Law / Ed. by James Crawford, Alain Pellet and Simon Olleson, assist. editor Kate Parlett. – Oxford University Press, 2010. – P. 1229–1236.*

² *Ratner S. R. Op. cit. – P. 495–504.*

³ *Ibid. – P. 504–506.*

в Україні в 1932–1933 роках, коли йдеться про СРСР, гігантську державу з жорстким централізованим управлінням, і транснаціональні корпорації, які не базувалися на території цієї держави, а були іноземними, – ця концепція вочевидь не підходить і не підлягає застосуванню.

Розглянемо тепер концепцію «приписування», або «attribution». В основі цієї доктрини – твердження про те, що ніхто не може бути відповідальний за чужі вчинки, а тому якщо певний акт не був учинений безпосередньо державою, то має існувати достатньо міцний і юридично значущий зв'язок між суб'єктом і державою, достатній для притягнення її до відповідальності за це.

Відповідно до Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, держава відповідає за дії:

- своїх органів (ст. 4);
- осіб або структур, уповноважених правом цієї держави виконувати елементи публічних, урядових функцій (“governmental authority”) (ст. 5), причому навіть у разі перевищення ними своїх повноважень чи порушення інструкцій держави;
- органів, наданих в її розпорядження іншою державою (ст. 6);
- керовані чи контрольовані державою дії тих чи інших осіб (ст. 8);
- особи чи групи осіб, які виконували державні функції в ситуації крайньої необхідності, коли державної влади як такої не було (ст. 9);
- повстанського чи іншого руху, який став потім офіційним урядом держави (ст. 10);
- інших осіб, визнані і прийняті державою як власні (ст. 11)¹.

Говорячи про ситуацію порушення прав людини з боку транснаціональних корпорацій, іноземна держава (держава належності корпорації) може нести відповідальність за неї за двох умов: по-перше, якщо ТНК мала згадані «елементи урядових функцій» у значенні ст. 5 Статей, а по-друге, лише тоді, коли представникам корпорації було відомо, що їхні дії щодо отримання прибутку, крім того, підтримують ситуацію порушення прав людини.

¹ Articles on State Responsibility... – P. 1229–1236.

Оцінюючи можливості доведення наявності «урядових функцій», слід зазначити, що це буде можливо, і навіть неважко, в разі, якщо порушення чинитимуться з боку «публічних» корпорацій у тому сенсі, в якому ми розглядали їх, говорячи про типологію корпорацій у першій частині цього розділу. В такому випадку для визначення того, чи мала ТНК цей урядовий, публічний компонент, слід буде розглянути положення національного права щодо регулювання її діяльності, фактичний характер її діяльності та її управлінську структуру. Проте очевидною проблемою тут є те, що механізм «приписування» не може бути застосований до приватних, жодним чином не пов'язаних з державою корпорацій.

Друга концепція – співучасті – є ширшою, ніж концепція «приписування», оскільки вона дає змогу притягати до відповідальності і недержавні корпорації, як це відбувалося у Південній Африці за часів роботи там Комісії з правди і примирення, що розслідувала злочин апартеїду й оцінювала співучасть у ньому транснаціональних корпорацій¹. Про співучасть ішлося і в контексті поведінки корпорацій, що купували діаманти в Об'єднаного революційного фронту Сьєрра-Леоне, знаючи про надзвичайну жорстокість і грубі порушення прав людини, якими супроводжувався видобуток діамантів. Отже, купуючи діаманти, ТНК по суті заохочували порушення прав людини і ставали співучасниками цих порушень².

Хоча співучасть у вчиненні геноциду відповідно до ст. III Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (норми якої є нормами *lex specialis*³, коли йдеться про український Голодомор-геноцид) і підлягає покаранню за ст. VI, покарати можна лише або держави-співучасниці, або приватних індивідів – фізичних осіб⁴. Застосування норм до юридичних осіб, а тим більше до транснаціональних корпорацій, Конвенція не передбачає, тому не може виникати і питання їхньої співучасті.

¹ Ratner S. R. Op. cit. – P. 503.

² Ibid. – P. 528–529.

³ Які мають пріоритет відповідно до ст. 55 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння.

⁴ Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. – P. 545–548.

Отже, на сьогоднішньому етапі розвитку міжнародного права покарати транснаціональні корпорації за співучасть у вчиненні геноциду неможливо. Виходячи з цього, в разі, якщо буде встановлено конкретні транснаціональні корпорації, які закуповували в СРСР зерно, відібране комуністичною владою у гинучих від голоду селян у 1932–1933 роках, і тим самим брали співучасть у геноциді, єдиною можливістю отримання відшкодування для жертв українського Голодомору буде звернення до судових інстанцій держави національної належності корпорацій, якщо її національне право такі позови передбачає.

І прецеденти подібного типу вже є. Так, до Суду для Південного округу штату Нью-Йорк на підставі американського Закону про деліктні позови іноземців було подано груповий позов потерпілих від апартеїду у ПАР до близько 50 компаній, серед яких є транснаціональні корпорації (Ексон-Мобіл, Форд, Джeneral Моторз, Морган Чейз, Дойче Банк, Кока-Кола), з вимогою відшкодування на загальну суму понад 400 млрд доларів¹.

При цьому якщо позови про відшкодування до транснаціональних чи національних корпорацій постраждалих від Голодомору колись дійдуть до іноземних судів, для винесення справедливого рішення обов'язково підлягатиме з'ясуванню ще одне питання.

Чи знали на Заході про український Голодомор?

Або, якщо уточнити це запитання, чи знали, або чи могли і мали представники іноземних та транснаціональних корпорацій знати про те, що, купуючи зерно, насильно відібране в голодних селян в УРСР, вони тим самим долучаються до геноциду, оскільки надають радянському уряду фінансовий стимул і надалі це зерно відбирати? Чи існувала така інформація у відкритому доступі?

---

¹ Рішення у справі за позовом про апартеїд у Південно-Африканській Республіці // 346 F. Supp. 2d 538 (S.D.N.Y.); Досков Ч. С. Чи врятують мене? // Дейлі Джорнал. – 2008. – 21 травня. – С. 7, приклад справи наводить суддя Федерального суду претензій США п. Б. Футей у: Футей Б. А. Міжнародна юридична відповідальність за геноцид: справедливості у судах // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 25–26 вересня 2008 року. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 429–430.

Щоб відповідь на це запитання була якомога об'єктивнішою, ми умисно не звертаємось до таких інформативних, проте закритих джерел, як дипломатичне листування та дані розвідки періоду 1932–1933 років або навіть звернення громадян та іноземців до урядів різних держав та міжнародних організацій, оскільки така інформація, найвірогідніше, цими урядами за відсутності офіційного осуду ними геноциду в СРСР не поширювалась. Тому незнання про цю частину інформації ми не можемо ставити в провину представникам будь-яких транснаціональних корпорацій. Не розглядалася також інформація, яка була опублікована постфактум – оскільки оцінці підлягає фактична ситуація під час українського Голодомору 1932–1933 років.

Якщо йти за хронологією фактів, зібраних у звіті Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 років в Україні¹, то одним із перших відкритих повідомлень про український голод та голод у Казахстані була стаття помічника колишнього британського прем'єр-міністра Ллойда Джорджа Гарета Джонса, який був журналістом². Датована 30 березня 1933 року, вона містила повідомлення Джонса як очевидця про те, що голод вже був у Казахстані і голодна смерть загрожувала мільйонам в Україні³. На те, що все викладене журналістом – правда, непрямо вказував той факт, що після виходу цієї статті в СРСР припинили пускати іноземних журналістів куди-небудь, крім Москви⁴.

Трьома днями раніше, в тій самій газеті «Манчестер Гардіан» вийшла стаття Малкольма Маггериджа про те, що держава конфіскувала все вирощене зерно і немає їжі⁵. А потім у травні

¹ Великий голод в Україні 1932–33 років: У IV т. – Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з Дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 622 с.

² Там само. – С. 217.

³ *Famine in Russia, an Englishman's Story: What We Saw on a Walking Tour* // *Manchester Guardian*, March 30 1933. – Р. 12, цитовано у: Великий голод в Україні 1932–33 років: У IV т. – Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з Дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – С. 217 (моє лише перефразування).

⁴ *Lyons E. Assignment in Utopia.* – New York: Harcourt Brace, 1937. – С. 576, цитовано у: Великий голод в Україні 1932–33 років: У IV т. – Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з Дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – С. 218.

⁵ *Muggeridge M. The Soviet and the Peasantry: An Observer's Notes. II. Hunger in the Ukraine* // *Manchester Guardian*, 27 березня 1933 р. – Р. 10, цитовано у: Великий голод в Україні 1932–33 років: У IV т. – Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з Дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – С. 219.

Маггеридж опублікував у іншому виданні другу статтю про те, що все істівне забирають військові¹.

Проте в цей самий час у Москві два інші іноземні кореспонденти – Волтер Дюранті з «Нью-Йорк Таймс» та Льюїс Фішер з «Найпнл» – заперечували голод, причому Дюранті твердив, що «немає ні голоду, ні голодування, і не схоже на те, що вони насуюються»², а Фішер розповідав, щодо «в Росії голоду немає»³.

Але 29 серпня 1933 року в Парижі в газеті «Ле Матін» виходить стаття про поїздку американської українки Марти Стебало в Україну, де вона розповідала, що її батьки померли від голоду, решта людей харчувалася листям і травою, а людоїдство стало «звичним явищем на Київщині й Одещині»⁴.

Також для того, щоб побачити все на власні очі, заборону на поїздки порушив журналіст «Чикаго Дейлі Ньюз» Вільям Стоунмен, який потрапив в Україну в цей час і описав побачене⁵. Факти таких публікацій непоодинокі, бо інформація про голод на Україні 1932–1933 років просочувалася навіть крізь щільні інформаційні загати.

2005 року в Україні була захищена унікальна за сферою дослідження та джерельною базою дисертація «Голодомор в Україні 1932–1933 років як проблема світової журналістики»⁶, в якій переконливо доведено, що в закордонній пресі 1932–1933 років тема Голодомору звучала досить широко, багатоголосо і правдиво, навіть попри окремі, хоч і промовисті

---

¹ *Muggeridge M. The Soviet's War on the Peasants // Fortnight Review*, травень 1933 р. – XXXIX. – С. 564, цитовано там само, с. 219.

² Великий голод в Україні 1932–33 років: У ІV т. – Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з Дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – С. 219–220.

³ Too Much Freedom Given to Russia's Women Writer // *San Fransisco News*, 11 квітня 1933 р. – С. 2. Цитовано у: Великий голод в Україні 1932–33 років: У ІV т. – Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з Дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – С. 221 з посиланням на *Crowl J. W. Angels in Stalin's Paradise*, p. 157.

⁴ *Berillion S. L'effroyable detresse des populations de l'Ukraine // Le Matin*, 29 серпня 1933 р., цитовано у: Великий голод в Україні 1932–33 років: У ІV т. – Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з Дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – С. 208 з посиланням на *Мерфі Р. Д. Добровільний звіт: «Критичне становище в Україні»* 5 вересня 1933 року, с. 1–2 (861.5017–Living conditions / 710).

⁵ Великий голод в Україні 1932–33 років: У ІV т. – Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з Дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – С. 222.

⁶ *Яценко А. М. Голодомор в Україні 1932–1933 років як проблема світової журналістики*: Автореф. дис. ... канд. філолог. наук; ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2005. – 18 с.

випадки помилок, введення в оману (як були введені в оману прем'єр-міністр Франції Едуард Ерріо¹ та письменник Бернард Шоу²), свідомої брехні чи перекручування фактів, про які згадувалося вище.

Ще кілька прикладів. Аналізуючи з погляду професійних журналістських стандартів матеріали львівської щоденної газети «Діло» 1932–1933 років, яка тоді виходила на території Польщі, автор згаданої вище дисертації говорить про те, що газета не лише «найповніше й найправдивіше висвітлювала тему Голодомору в Україні», а й оприлюднювала «також факти, які б мали привернути увагу до голодомору в Україні не тільки на західноукраїнських теренах, а й у світі»³.

У французькій пресі – як столичній (вже згаданій нами «Le Matin», а також «L'Orde», «Le journal de deba», «Le Figaro»), так і провінційній («Le Monde Slave», «Le Petit Marseillais») «ця тема [голоду в Україні] (зокрема її національний аспект) була однією з провідних»⁴. Добре володіла інформацією про голодомор в Україні 1932–1933 років і британська преса, «незважаючи на дезінформацію журналіста В. Дюранті»⁵.

Більше того, про голодомор в Україні писали і позасвропейські видання, зокрема японський десятиденник «Zin rui aizen shinbun» та нью-йоркський єврейський щоденник «Forverts»⁶.

Тобто світ знав про голод в Україні. Знали Польща, Франція, Велика Британія, Сполучені Штати Америки, Канада, де жило багато українських іммігрантів, і знала навіть далека Японія. Одначе до цього знання як потенційного доказу у справах про відшкодування за голодомор проти транснаціональ-

¹ Спецзведення Одеського обласного відділу ДПУ про перебування колишнього прем'єр-міністра Франції Е. Ерріо в Одесі від 29 серпня 1933 року (у збірці документів: Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. – С. 298), свідчить: «Гості із Франції в тісному оточенні радянських представників пересувалися на машинах за заздалегідь виробленим маршрутом», «В селі для Ерріо показали комори, переповнені зерном, і повідомили, що колгоспникам припадає на трудодень 15 кілограмів хліба, крім овочів і фруктів», «...а також влаштували розкішний сніданок та обід».

² Дюк Н. Документальний фільм «Жнива розпуки» про голод 1932–1933 років в Україні // Голод в Україні: 1932–1933: вибрані статті / [упоряд. Надія Дюк; худ. Яків Гніздовський]. – Луцьк: ВМА «Терен», 2006. – С. 153.

³ Див.: Яценко А. М. Голодомор в Україні... – С. 9.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – С. 10.

⁶ Там само. – С. 11.

них (а також національних) корпорацій слід, тим не менш, підходити дуже виважено.

Адже хоча в міжнародному праві не існує справ «цивільних» і «кримінальних», а отже, не існує і як таких «цивільних» і «кримінальних» стандартів доведення, міжнародна відповідальність, за словами відомого юриста-міжнародника Гаєтано Аранжі-Руїза, «містить цивільні і кримінальні елементи» в тому сенсі, що вона має, наприклад, загалом цивільно-правовий елемент відшкодування, а факт того, що вона є наслідком порушення права, надає їй певні кримінально-карні ознаки чи властивості¹. А оскільки йдеться про злочин геноциду, який є дуже серйозним злочином проти миру і безпеки людства згідно з міжнародним правом, то і стандарт доведення тут має бути дуже високим, зокрема щодо факту знання представниками корпорацій і держав того, що вони фінансують геноцид, якщо такий факт мав місце. Право робити висновки, чи це так у кожному конкретному випадку, виходячи із обставин справи, має лише суд. І крім того, без такого доведення було б несправедливо судити бізнесову структуру за те, що вона керувалася бізнесовими інтересами і купувала у радянського уряду зерно, оскільки запропоновані ним умови були кращі, якщо при цьому конкретно взята корпорація в особі її представників не знала і не могла знати, яким чином це зерно отримане і яку політику, отже, вони фінансують.

І так само, говорячи про відповідальність держав за їхні корпорації, не можна забувати, що в цих державах були і ті, які хотіли допомогти голодуючим, але їхню допомогу радянський уряд не прийняв². Отже, на шальки терезів «за» і «проти»

¹ G. Arangio-Ruiz, Fifth Report on State Responsibility, *ILC Yearbook 1993*, Vol. II (I) 1, 56 (para. 256); cf F Garcia Amador, First Report on State Responsibility, *ILC Yearbook 1956*, Vol II, 173, 180 (para. 35), 182–183 (paras. 46–53) cited in *Pellet A. The Definition of Responsibility in International Law / A. Pellet // The Law of International Responsibility. Oxford Commentaries on International Law / Ed. by James Crawford, Alain Pellet and Simon Olleson, assist. editor Kate Parlett. – Oxford University Press, 2010. – P. 13.*

² Див., наприклад: Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. – С. 297 (Повідомлення ОВ ПП ОДПУ в Криму...), с. 303–304 (Повідомлення гетьманської управи...) про відкинення радянською владою спроб допомоги, а також: Великий голод в Україні 1932–33 років: У IV т. – Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з Дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – С. 211, 213, 214, 216 і 233 про нереагування офіційних іноземних урядів при спробі неурядових організацій допомогти голодним селянам УРСР, для чого було потрібне офіційне сприяння.

вини транснаціональних і національних корпорацій чи інших структур за долучення до українського геноциду мають бути покладені всі ці факти.

Досліджуючи крок за кроком первинні і вторинні правила щодо міжнародної відповідальності на предмет того, чи існують у сучасному міжнародному праві механізми, які б дозволяли притягнути до відповідальності чи хоча б домогтися відшкодування за порушення прав людини, вчинені національними і транснаціональними корпораціями, ми доходимо таких висновків. Транснаціональні корпорації не є суб'єктами міжнародного публічного права, а тому вони не можуть бути безпосередніми адресатами міжнародно-правових обов'язків щодо охорони прав людини, а в разі вчинення ними порушень цих прав шанси на відшкодування від держави, з якою ця корпорація має міцний юридично значущий зв'язок (при застосуванні механізму «приписування» (attribution) чи механізму співучасті), існують не щодо всіх порушень прав.

Зокрема, Конвенцією ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього передбачений спеціальний режим відповідальності щодо злочину геноциду, за яким можна притягнути до відповідальності держави або фізичних осіб, але комплексне тлумачення її статей, а також пріоритетність норм цієї Конвенції над Статтями про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, не дає змоги залучити до відповідальності за геноцид на міжнародно-правовому рівні транснаціональні корпорації чи інші юридичні особи.

Практичним же висновком з проведеного дослідження є те, що, коли компетентними державними органами буде встановлено назви і державну належність транснаціональних чи просто іноземних корпорацій, а також конкретні факти щодо свідомої закупівлі ними українського зерна, відібраного урядом СРСР у приречених селян під час Голодомору 1932–1933 років, позови про відшкодування до них слід подавати до судів держав належності цих корпорацій, якщо норми їхнього національного права передбачають таку можливість.

THE 1932–1933 HOLODOMOR IN UKRAINE
AND THE ISSUE OF RESPONSIBILITY
OF FOREIGN COMPANIES

In January of 2010, the Appellate Court of Kyiv found that the 1932–1933 Holodomor in Ukraine constituted genocide, a crime under both international law and the national criminal law of Ukraine.

Though the criminal proceedings were closed due to deaths of all seven of the identified perpetrators of the crime, questions concerning responsibility and providing compensation to surviving victims of the genocide in Ukraine remain.

From the case materials and investigators' commentaries, it is clear that certain foreign entities, namely transnational corporations, were buying wheat from the Soviet government that had been forcefully taken away from starving Ukrainians. Can they be held responsible for these actions?

In answering this question, the author examines both primary rules (obligations for subjects) and secondary rules (responsibility for breaches of such obligations) of international law on responsibility. This journey leads to the conclusion that, while it may technically be possible to hold states responsible for the actions of transnational corporations which have strong public components and legally meaningful bonds with national governments under a theory of attribution, or to punish corporations under the theory of complicity for violations of other human rights, the Genocide Convention makes it clear that under its provisions transnational corporations cannot be punished for genocide.

In order to hold such corporations responsible for genocide, it would be necessary to adopt an international instrument, which imposes a direct obligation on transnational corporations to refrain from participating in any form of the commission of the act of genocide. Only then, when there is a primary rule of international law governing this obligation of TNCs, would it be possible to proceed to secondary rules establishing how exactly they will be held responsible.

Therefore, contrary to the norm, national law seems to be more suitable than international law for addressing questions of responsibility of foreign entities and transnational corporations, and in

particular, compensation, as it allows foreign nationals who were victims to bring such claims in domestic courts.

Apart from purely legal questions about whether transnational or national corporations can be held responsible for participating in the Ukrainian genocide, it is also crucially important to determine whether the international community, foreign governments, and corporations knew about the Ukrainian Holodomor as it was occurring in 1932-1933, taking into account the strenuous efforts of Soviet government to hide the famine. Without such knowledge, it would be neither fair nor just to judge these entities. And last, but equally important, is the discovery and identification not only of those entities which knew about the tragedy and proceeded to benefit monetarily from it, but also of all those which tried to help and were prevented from doing so.